

Imtihan and Ibtıla' (Exam and Trial) in the Context of Takwini and Tashri'i Events from the Perspective of the Qur'an and the Sunnah

Fazel Beheshti Rad¹ , Yusuf Moghaddasi²

ABSTRACT

The immutable and fixed laws in the world of creation, which guide all human beings to achieve growth and excellence, are known as imtihan (exam) and sometimes ibtıla' (trial) in the verses of the Qur'an, and with the tradition of trials, human potential and inherent talents have the opportunity to emerge and actualize. Thus, the rule of kindness and guidance (Qaidah al-Lutf) becomes meaningful for humans. The importance and necessity of the tradition of trial is to the extent that it leads from neglect to awakening, from ignorance to knowledge, and from disobedience to worship. The purpose of this tradition in the book of divine creation is to remind the best system that demands the best action and in return, the mercy of the Supreme Creator, which is the goal of creation, is granted to man. Through the evidence of the worldly life and the inner system of existence, what is achieved is God's test in order to pay attention to God's blessings and use potential talents to make his existence and life valuable.

This article, using the descriptive-analytical method and using library sources, has dealt with the research and exploration of authentic verses and narrations in expressing the types of imtihan and ibtıla' in the context of Takwini and Tashri'i events, and for this purpose, it has been benefited from the collection of Qur'an interpretations and Sunnah of the Prophet and the Infallibles, (peace be upon them). The results indicate that divine exams and trials play an important role in creating motivation and progress, promotion, purification of sins and awareness and awakening for repentance and return to God.

KEYWORDS: Types of Imtihan and Ibtıla' (Exams and Trials), Takwini Events, Tashri'i Events, Quran, Sunnah.

1- Master Student, Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Farhangian University, Urmia, Iran, (Corresponding Author), fazel.beheshtirad51@gmail.com

2- Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Farhangian University, Urmia, Iran, Mogaddasi48@gmail.ir

امتحان و ابتلا در بستر حوادث تکوینی و تشریحی از منظر قرآن و سنت

فاضل بهشتی راد^۱

یوسف مقدسی^۲

چکیده

قوانین لایتغیر و ثابت در عالم خلقت که همه انسان‌ها را در رسیدن به رشد و تعالی هدایت می‌کنند، در آیات قرآن به امتحان و گاهی به ابتلا معروفند، با سنت امتحان و ابتلا استعدادهای بالقوه و ذاتی انسان فرصت بروز و فعلیت می‌یابند و قاعده لطف و هدایت برای انسان معنا می‌گردد. اهمیت و ضرورت سنت امتحان تا آنجا است که از غفلت به بیداری و از جاهلیت به علم و از عصیان به عبودیت سوق می‌دهد. هدف از این سنت در قاموس تکوین الهی، یادآوری نظام احسن است که عمل احسن می‌طلبد و در ازای آن، رحمت خالق متعال که هدف خلقت است را به انسان ارزانی می‌دارد. از داده‌های حیات دنیوی و نظام باطنی وجود آنچه حاصل می‌شود، امتحان خداوند برای توجه دادن انسان به نعمات خداوندی و استفاده از استعدادهای بالقوه برای ارزشمند و قیمتی کردن وجود و زندگی خویش است. این مقاله با روش توصیفی-تحلیلی و استفاده از منابع کتابخانه‌ای، به بازبایی و اکتشاف آیات و روایات متقن در بیان گونه‌های امتحان و ابتلا در بستر حوادث تکوینی و تشریحی پرداخته است و برای این منظور، از مجموعه تفاسیر قرآن و سنت نبوی و معصومان علیهم‌السلام استمداد طلبیده است. نتایج حاکی از آن است که امتحان‌های الهی، نقش مهمی در ایجاد انگیزه و پیشرفت، ترفیع درجه، تطهیر گناهان و آگاهی و بیداری برای توبه و بازگشت به خداوند دارد.

واژگان کلیدی: گونه‌های امتحان و ابتلا، حوادث تکوینی، حوادث تشریحی، قرآن، سنت.

۱- دانشجوی کارشناسی ارشد، فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، ارومیه، ایران، (نویسنده مسئول)،

fazel.beheshtirad51@gmail.com

۲- استاد یار گروه معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، ارومیه، ایران، Mogaddasi48@gmail.ir

مقدمه

از سنن عام و فراگیر که دامن هر فرد و جامعه‌ای را گرفته و می‌گیرد، ابتلا و امتحان الهی است. انسان‌ها همواره در معرض انواع و اقسام امتحانات الهی هستند. از جمله این امتحانات می‌توان به نگرانی و ترس نسبت به وضعیّت آینده، گرسنگی، کاهش در سرمایه‌های مادی و معنوی، از دست دادن مال و فرزند و بخشی از اعضا و جوارح یا اعضای خانواده و محصولات کشاورزی و باغی و اموری از این دست اشاره کرد. طبق آیات قرآن کریم و احادیث معصومان، مسئله امتحان و ابتلا یک قانون عمومی، فراگیر و حتمی برای همه انسان‌ها است. «أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُدْخَلُوا الْجَنَّةَ وَكَمَا يَعْلَمُ اللَّهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ وَيَعْلَمُ الصَّابِرِينَ» (آل عمران: ۱۴۲)؛ آیا چنین پنداشتید که [تنها با ادعای ایمان] وارد بهشت خواهید شد، درحالی که خداوند هنوز مجاهدان از شما و صابران را مشخص نساخته است؟! امام صادق علیه‌السلام نیز فرمود: «وَاللَّهِ لَا يَكُونُ الَّذِي تَمُدُّونَ إِلَيْهِ أَعْنَاقَكُمْ حَتَّى تُمَيِّزُونَ وَتُمَحَّصُونَ» (حمیری، ۱۴۱۳ق: ۳۶۹)؛ به خدا سوگند! آنچه آرزوی شما را دارید، واقع نمی‌شود تا خالص از ناخالص شما شناخته شود و آزمایش شوید.

نظام حیات در جهان هستی، نظام تکامل و پرورش است و همه موجودات زنده مسیر تکامل را می‌پیمایند؛ پس تمامی مردم باید آزمایش شوند تا استعداد خود را شکوفا سازند. از ضعیف‌ترین انسان‌ها گرفته تا ستمکارترین و دیکتاتورترین جنایتکاران و از کوچک‌ترین افراد دلسوز به حال جامعه تا پیامبران و اولیا که بزرگ‌ترین مربیان بشریتند، همه و همه باید به تناسب شخصیت خود مورد آزمایش قرار گیرند تا هر کس در روند حرکت خویش، به تکامل برسد. بنابراین بررسی این عامل از نظر قرآن و روایات ضروری به نظر می‌رسد، ولی برخی از محققان با استفاده از گستره مکانی و زمانی و تفاوت در دشواری ابتلا و امتحان و گوساله‌پرستی قوم بنی‌اسرائیل بعد از نجات از دست فرعونیان به تبیین امتحان پرداخته‌اند؛ اما این نوشتار در صدد است تا با بررسی امتحان، چرایی و عکس‌العمل‌بندگان در مواجهه با امتحان و پیامدهای مثبت و منفی آن و با بیان شواهد و قراین بیشتر، تحلیلی جامع پیرامون موضوع ارائه دهد. سؤالات پیش‌روی تحقیق عبارتند از:

۱- فلسفه امتحان و ابتلا در قرآن چگونه تبیین شده است؟

۲- آیا نقش درجات اعتقاد و ایمان انسان در نوع امتحان او مؤثر است؟

۳- غرض تکوینی و تشریحی خداوند از امتحان فردی و جمعی چگونه تحلیل می‌شود؟

موضوع امتحان و ابتلا دامنگیر انسان‌ها در طول تاریخ بوده و هدف مهم آفرینش جهان هستی است و انسان باید در مسیر تعلیم و تربیت قرار گیرد و راه تکامل را بیوید و هر لحظه قرب

او به خدا بیشتر شود. خداوند این آفرینش با عظمت را به این خاطر قرار داد که شما را بیازماید: «لِيَبْلُوكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا» (هود: ۷)؛ تا کدامین بهتر عمل می کنید؟ بنابراین ضرورت دارد که این مسئله بیشتر پردازش شود و سؤال‌های جدید برای نسل جدید داده شود.

در مورد ابتلای انسان، علما و فقهای اسلام، تحقیقات ارزشمندی ارائه نموده‌اند که با آیات و روایات متواتر این اصل را به اثبات رسانده‌اند؛ از جمله این آثار، وجود تفاسیر متعدّد از علمای بزرگ اسلام همچون تفسیر المیزان از آیت‌الله سیدمحمدحسین طباطبایی، تفسیر کاشف از علامه محمدجواد مغنیه، تفسیر مبین از سیدعلی غیوری، تفسیر صافی از ملامحمدحسن فیض کاشانی و... است که هر کدام در ذیل آیات مربوط به ابتلا، به تبیین و توضیح این موضوع پرداخته‌اند. در زیر به چند نمونه از کتاب‌هایی که در این باره نوشته شده است، اشاره می‌شود:

۱- عدل الهی نوشته استاد شهید مرتضی مطهری، ۱۳۷۶. این کتاب شامل نه بخش است که در بخش پنجم، درباره بلا برای اولیا و اثر تربیتی بلا یا و شدائد سخن گفته شده است.
۲- منشور جاوید، نوشته آیت‌الله جعفر سبحانی، ۱۳۸۳. در جلد هشتم این کتاب، در فصلی مجزا به بررسی عدل الهی و کاستی‌ها و نارسایی‌ها، بلاها و مصیبت‌ها و آثار تربیتی ابتلا پرداخته شده است.

۳- رضایت از زندگی، نوشته آقای عباس پسندیده، ۱۳۹۱. در این کتاب، راه‌های رضایت‌مندی از زندگی و همچنین فلسفه ابتلا مورد بحث و بررسی قرار گرفته است و راه‌کارهایی برای مقابله با مشکلات ارائه شده است.

۴- اسلام و محیط زیست، نوشته آیت‌الله عبدالله جوادی آملی، ۱۳۹۰. این کتاب متشکل از پنج فصل است که در فصل سوم از آن رابطه اعمال نیک و بد با حوادث طبیعی مورد بحث است و عالم طبیعت را نشئه آزمون معرفی می‌کند.

۵- ابتلا از دیدگاه قرآن و سنت، نوشته مجتبی بیگلری، ۱۳۸۰. این کتاب در پنج فصل به صورت مجزا در مورد ابتلا از دیدگاه قرآن و سنت بحث کرده است.

۶- فلسفه امتحان‌های الهی، نوشته سیدمحمدرضا هاشم‌زاده، ۱۳۸۹. در این کتاب ضمن بیان عمومیت امتحان و آثار سازنده بلاها جهت تربیت و شکوفایی استعدادها، امتحان انبیاء را جهت توجه دادن به عمومیت آزمایشات الهی آورده است.

کتاب (سنت امتحان در زندگی انسان) نوشته ابوالحسن غفاری، ۱۳۸۵.
در این کتاب به جایگاه امتحان در سنت الهی و ابزار امتحان سخن گفته است.

کتاب (امتحان الهی: ابتلا و آزمون در متون عرفانی و تحلیل آن) نوشته ساره فخر شاملو، ۱۴۰۰
کتاب (فلسفه ابتلا یات از منظر آیات و روایات و عقل) نوشته مرتضی آقا محمدی، ۱۳۹۷.
کتاب (میدان معنایی ابتلا در قرآن) نوشته صالحه شریفی، ۱۳۹۶
کتاب (بلا و بیماری و گرفتاری رحمت است نه عذاب) نوشته رضا جاهد، ۱۳۹۸
کتاب (راههای قبولی در امتحانات الهی) نوشته آیت الله مجتبی تهرانی، ۱۴۰۰.
کتاب (ویژگی های امتحان الهی) نوشته آیت الله مجتبی تهرانی، ۱۴۰۰
کتاب (تبیین ابزار و بسترهای آزمایش الهی از منظر آموزه های قرآنی، نوشته سهیلا صیفکاری کنتکانی، ۱۳۹۸
کتاب (نکته های قرآنی درباره امتحانات الهی از انسانها، نوشته عباسعلی کامرانیان) ۱۳۹۵ به رشته تحریر در آمده است .
پایانامه « بررسی روانشناختی اهداف امتحانات الهی در قرآن کریم » پژوهشی از خانم عطیه شعاع که در سال ۹۶ نگارش یافته است، همچنین مقاله ای با عنوان ابتلا و آزمایش که در سال ۱۳۷۸ توسط عبدالعلی پاکزاد نگارش یافته است.
در بررسی مضامین آیه های قرآنی مفاهیمی وجود دارند که با موضوع امتحان و ابتلا در ارتباط هستند. کلماتی مانند بلا، فتنه و تمحیص در قرآن کریم برای آزمایش های الهی به کار برده شده اند.
در این بخش به تحلیل، تفسیر و تبیین مفاهیمی خواهیم پرداخت که با امتحان و ابتلا درآمیخته اند:

۱- مفهوم شناسی

۱-۱. امتحان در لغت و اصطلاح

امتحان در لغت به معنای آزمایش کردن است (زبیدی، بی تا، ۱۸: ۱۲۸). این واژه از ریشه «م ح ن» به معنای تازیانه زدن و گداختن گرفته شده است؛ یعنی طلا را در آتش قرار دادم تا آزمایش شده و خالص شود (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ۱۳: ۴۰۱). مَحْن و امْتِحَان مانند ابتلا است (خسروی حسینی، ۱۳۷۴، ۴: ۲۰۶) و ابتلا از ریشه اِبْتَلَى، اِبْتِلَاءً، به معنای آزمایش، اختبار و آزمودن است و گفته اند مراد از امتحان، عادت دادن است (قرشی بنایی، ۱۴۱۲ق، ۶: ۲۴۱).

امتحان در اصطلاح و فرهنگ قرآن، قرار دادن انسان‌ها در بستر حوادث گوناگون تلخ و شیرین با هدف رسیدن آنان به کمال لایق خویش است. امتحان، آزمایش بندگان از طرف خدا است تا شکرگذاری و عدم شکرگذاری آن‌ها معلوم گردد. خداوند متعال بندگان خود را در آزمایش‌های مختلفی قرار می‌دهد (بقره: ۱۵۵). زوال نعمت‌ها و کمبود مواهب و یا کثرت وفور آن‌ها همه زودگذر است و همه این‌ها وسیله‌ای برای پیمودن مراحل تکامل است. توجه به این دو اصل اساسی، اثر عمیقی در ایجاد روح استقامت و صبر دارد (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۱، ۱: ۵۲۵). امام علی (ع) می‌فرماید: خداوند، بندگان را هنگام ارتکاب اعمال ناشایست با کمبود میوه‌ها، متوقف شدن برکت‌ها و بسته شدن گنجینه‌های خیرات می‌آزماید تا توبه کننده، توبه کند، گناهکار از گناه، باز ایستد، پندگیرنده پند گیرد و بازدارنده باز دارد. خدای یگانه، توبه را وسیله فراوانی روزی و مایه رحمت بر آفریدگان قرار داد (هاشمی خویی، ۱۴۰۰ق، ۹: ۲).

۲-۱. فتنه در لغت و اصطلاح

فتنه به معنای گرفتاری، آزمایش و آزمودن است (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ۱۳: ۳۱۷). اصل فتن، داخل کردن و گداختن طلا در آتش است تا خالص از ناخالص و خوب از بدش آشکار شود و برای دخول در آتش هم این واژه استعاره شده است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۶۲۳). کلمه «فتنه» به معنای گرفتاری‌هایی است که جنبه آزمایش دارد و آزمایش بودن اموال و فرزندان به خاطر این است که این دو نعمت دنیوی از زینت‌های جذّاب زندگی دنیا است (موسوی، ۱۳۷۴، ۱۹: ۵۱۷). خداوند برای تربیت انسان دائماً او را در کوره‌های داغ امتحان قرار می‌دهد و با امور مختلفی او را می‌آزماید، اما اموال و فرزندان، از مهم‌ترین وسایل امتحان هستند؛ چرا که جاذبه اموال از یک سو و عشق و علاقه به فرزندان از سوی دیگر، چنان کشش نیرومندی در انسان ایجاد می‌کند که در مواردی، رضای خدا از رضای آن‌ها جدا می‌شود و انسان سخت در فشار قرار می‌گیرد (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۱، ۲۴: ۲۰۶).

امتحان و آزمایش‌های الهی، اختصاص به یک دوره یا زمان خاصی و یا منطقه‌ای محدود ندارد که سایر مناطق از قلمرو آزمایش الهی خارج شوند، بلکه دائمی و جهان‌شمول است و تا روزی که بشر هست، امتحان هم خواهد بود. قرآن کریم در بعضی از آیات به این موضوع اشاره می‌کند؛ برای مثال، در سوره عنکبوت از آزمایش با تعبیر فتنه یاد می‌کند: «عنکبوت: ۲». همچنین در سوره انفال، اموال و فرزندان را فتنه معرفی می‌کند (انفال: ۲) و در سوره انبیا،

آزمایش با خوبی‌ها و بدی‌ها است (انبیاء: ۳۵). لازمه آزمایش، گرفتار شدن و درگیر شدن با کارهای سخت است تا آن‌جا که قرآن در سوره ملک هدف از آفرینش را آزمایش و امتحان معرّفی کرده است تا مشخص شود کدام یک از انسان‌ها نیکوکارترند (ملک: ۲).

۱-۳. تمحیص در لغت و اصطلاح

تمحیص به معنای گرفتاری و آزمایش است (فیروزآبادی، ۱۴۱۵ق، ۲: ۴۸۵). گفته شده است: «مَحْصَنَ اللَّهُ عَنْكَ دُنُوبُكَ»؛ خداوند گناهاتان را از شما پاک می‌کند؛ بنابراین تمحیص به معنای پاک گرداندن از هر گونه عیب و «مَحَق» به معنای کم شدن و نابودی تدریجی است (قرائتی، ۱۳۸۸، ۱: ۶۱۶). به همین مناسبت، شب پایان ماه را «محاق» می‌گویند؛ زیرا روشنی ماه کم کم کاسته شده و از بین می‌رود (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ۳: ۱۱۰). خدای سبحان اجزای کفر، نفاق و فسق را کم کم از مؤمن زایل می‌سازد تا جز ایمانش چیزی باقی نماند و ایمانش برای خدا خالص شود (موسوی، ۱۳۷۴، ۴: ۴۴). آزمایش الهی صفات انسانی را از نهان‌گاه قوه و استعداد به صفحه فعلیت و کمال بیرون می‌آورد. برخی پیروز و برخی دیگر با شکست از صحنه امتحان خارج می‌گردند. سنت خدای تعالی بر این جاری شده است که ابتلا و خالص‌سازی عمومی باشد. باید این حوادث پیش بیاید و هر کس آنچه در دل دارد را آشکار کند و صفوف مشخص گردد (آل عمران: ۱۵۴) و با آزمایش افکار باطنی و خالص‌سازی ایمان و شرک در قلب، یکی از دو طرف سعادت و شقاوت متعین شود (طباطبایی، ۱۳۷۴، ۴: ۷۵).

۲- فلسفه و اهداف گونه‌های آزمایش الهی

حال پرسش اصلی این است: خداوندی که علمش به همه چیز احاطه دارد و از اسرار درون و برون همه کس و همه چیز آگاه است، غیب آسمان و زمین را با علم بی‌پایانش می‌داند، چرا امتحان می‌کند؟ مگر چیزی بر او مخفی است که با امتحان آشکار شود؟!

در پاسخ به فلسفه آزمایش‌های الهی، در نگاه نخست باید گفت که مفهوم آزمایش و امتحان در مورد خداوند با آزمایش‌های انسان‌ها بسیار متفاوت است. آزمایش‌های انسان‌ها برای شناخت بیشتر و رفع ابهام و جهل است و به وسیله امتحان، مجهولات بشر برای امتحان‌کننده شناخته می‌شود. باید اذعان نمود که فلسفه چنین امتحانی در مورد خداوند امکان ندارد. در آیات قرآن، خداوند خود را عالم به غیب، دانا و حکیم معرفی می‌کند و هیچ چیزی از خدا پنهان نیست: «إِنَّ

اللَّهِ لَا يَخْفَى عَلَيْهِ شَيْءٌ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ» (آل عمران: ۵)؛ هیچ چیز در آسمان و زمین از خدا مخفی نمی‌ماند. بنابراین پاسخ به سؤال اول مشخص شد که امتحان خداوند همانند امتحان معلمی نیست که بخواهد به مجهولات شاگردان خود پی ببرد. ناگزیر باید بگوییم که امتحان در مورد خدای تعالی به معنای تمرین دادن و عادت دادن و به عبارت دیگر، پرورش و تربیت است. خداوند، بندگان را برای شکوفا کردن استعدادهای نهفته و از قوه به فعل رساندن آن‌ها و در نتیجه پرورش دادن آنان می‌آزماید؛ یعنی همان‌گونه که فولاد را برای استحکام بیشتر در کوره می‌گدازند تا به اصطلاح، آبدیده شود، آدمی را نیز در کوره حوادث سخت پرورش می‌دهد تا مقاوم گردد. سربازان را برای این که از نظر جنگی نیرومند و قوی شوند، به مانورها و جنگ‌های مصنوعی می‌برند و در برابر انواع مشکلات تشنگی، گرسنگی، گرما و سرما، حوادث دشوار و موانع سخت، قرار می‌دهند تا ورزیده و آبدیده شوند. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ۱: ۵۲۷).

پرسش دیگر درباره فلسفه امتحان و ضرورت آن، این است که ممکن است هدف و فلسفه امتحان اتمام حجت و نوعی آگاهی در انسان و امتحان‌شونده و خالص ساختن انسان با اعطای درجه قبولی یا مردوی باشد. آیا چنین فلسفه‌ای را می‌توان برای امتحان و ابتلا در نظر گرفت؟ می‌توان گفت که خداوند متعال پیشامدهایی فراروی انسان‌ها قرار می‌دهد تا آن‌ها کاملاً شناخته شوند که چقدر صداقت و راستی، تقوا، نفاق و خیانت داشته‌اند و مجاهدان و صابران تمیز داده شوند و همگی بر اساس همین معیارها امتحان و سنجیده می‌شوند: «أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُدْخَلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ وَيَعْلَمِ الصَّابِرِينَ» (آل عمران: ۱۴۲)؛ آیا چنین پنداشتید که [تنها با ادعای ایمان] وارد بهشت خواهید شد؛ در حالی که خداوند هنوز مجاهدان از شما و صابران را مشخص نساخته است!

امام صادق علیه‌السلام فرمود: «لَا يَكُونُ مَا تَمُدُّونَ إِلَيْهِ أَعْنَاقَكُمْ حَتَّى تُمَازُوا وَتُمَحَّصُوا فَلَا يَبْقَى مِنْكُمْ إِلَّا الْقَلِيلُ» (مفید، ۱۴۱۳ق، ۲: ۳۷۵)؛ به خدا سوگند! آنچه آرزوی شما را دارید، واقع نمی‌شود تا خالص از ناخالص شما شناخته شود و آزمایش شوید.

مسئله آزمایش برای تمام افرادی که در مسیر حق قرار دارند، جنبه سازندگی دارد؛ زیرا این آزمایش‌ها، انسان را آبدیده، نیرومند، نستوه، باتجربه و صبور بار می‌آورد.

آیا نقش درجات اعتقاد و ایمان انسان در نوع امتحان او مؤثر است؟ اصولاً بلاها و مصایب، در تربیت فرد و جامعه و بیداری ملت‌ها نقش بسیار مهمی را ایفا می‌کند و هر چه بیشتر با روان آدمی تماس گیرد، او را مصمم‌تر، فعال‌تر و بُرنده‌تر می‌کند.

خداوند، ذات پاکی است که اول و آخر و ظاهر و باطن همه چیز را می‌داند. هیچ جنبش و حرکتی، حتی در دل ریزترین موجودات عالم پدید نمی‌آید که خداوند به آن آگاه نباشد. با وجود این، برای ارزیابی کردار بندگان و آگاهی ایشان از ایمان واقعی و ادعایی، آنان را می‌آزماید. این ارزیابی به این سبب است که صالح و طالح متمایز شوند. خداوند متعال امت‌های پیشین را نیز برای ارزیابی کردارهایشان آزموده است (عنکبوت: ۳).

پیشوای انسانیت، امام علی (ع) در این رابطه فلسفه امتحانات الهی تعریف بسیار جامع پُر معنایی دارند، می‌فرماید: «وَإِنْ كَانَ سُبْحَانَهُ أَعْلَمَ بِهِمْ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَلَكِنْ لِنُظْهِرَ الْأَفْعَالَ الَّتِي بِهَا يُسْتَحَقُّ الثَّوَابُ وَالْعِقَابُ.» (ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ق، ۱۸: ۲۴۸) گرچه خداوند به روحيات بندگان، از خودشان آگاه‌تر است، ولی آن‌ها را امتحان می‌کند تا کارهای خوب و بد که معیار پاداش و کیفر است، از آن‌ها ظاهر گردد؛ یعنی صفات درونی انسان به تنهایی نمی‌تواند معیاری برای ثواب و عقاب گردد، مگر آن زمانی که در لابه‌لای اعمال انسانی خودنمایی کند. خداوند بندگان را می‌آزماید تا آنچه در درون دارند، در عمل آشکار کنند. استعدادهایی را از قوه به فعل برسانند و مستحق پاداش و کیفر گردند.

ابتلا و امتحان بهترین وسیله برای خالص ساختن انسان و فراهم کردن زمینه اتّصاف به صفات و کمالات الهی است؛ چنانچه خدای متعال می‌فرماید: «إِنَّا جَعَلْنَا مَا عَلَى الْأَرْضِ زِينَةً لَهَا لِنَبْلُوهُمْ أَمْ لَهُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا» (کهف: ۲)؛ یعنی آنچه در روی زمین هست، از جاذبه‌هایی که وجود دارد و زینت‌هایی که خدا روی زمین قرار داده است، برای این است که مردم را به آن‌ها بیازماید و آنچه در قلب‌های شما است را پاک گرداند.

۳- غرض تکوینی و تشریحی خداوند از امتحان

غرض تکوینی و تشریحی خداوند از امتحان چیست؟ در نظام تکاملی جهان هستی، سنت الهی بر این است که همه مردم، حتی پیامبران خدا نیز آزمایش شوند؛ زیرا در این صورت، استعدادها و انسان شکوفا می‌شود و قوای درونی انسان به تنهایی معیار مناسبی برای بهره‌مندی از پاداش و یا مجازات الهی نیست، بلکه خداوند بندگان خویش را می‌آزماید تا آنچه در اندرون و نهان‌خانه دل دارند، آشکار کنند، مستحق پاداش و کیفر شوند و حجت الهی بر آنان تمام شود. آدمی در این مسیر هم با ابزارهایی که در درون او است، مانند امیال، قوا و خواهش‌های نفس و هم با ابزارهایی که بیرون از او است، مانند ظالمان و ستمگران، گروه‌های مرجع فاسد، محصولات فرهنگی

مروج فساد، یاری مظلوم ... امتحان می‌شود. به این ترتیب، امتحان سبب بروز شایستگی‌ها، مایه تکامل و پیشرفت انسان‌ها و در نهایت، نیل به رحمت الهی است. همانند معدنی که برای استخراج منابع آن، به ابزار ویژه‌ای نیاز است، نیروهای درونی و استعدادهاى نهفته آدمی انسان نیز با «امتحان» آشکار می‌شود که ثمرات مثبت و منفی آن بر فرد و اجتماع مؤثر است. وقتی آدمی دریافت که او را رها نکرده‌اند و پیوسته در معرض آزمون الهی است، همواره مراقب اندیشه‌ها، اعمال و رفتار خود است و از ارتکاب هر چه خوشایند خدا نیست، خودداری خواهد کرد و همین مسئله در اخلاق، تربیت و حتی روح و روان او تأثیر خواهد گذاشت.

راه ورود به درگاه الهی خالص شدن آدمی از ناخالصی‌ها است و انسان در بوته ابتلا و امتحان به خلوص می‌رسد. در حدیث امام صادق (ع) آمده است: «يُقْتَنُونَ كَمَا يُقْتَرُ الذَّهَبُ ثُمَّ قَالَ يُخْلَصُونَ كَمَا يُخْلَصُ الذَّهَبُ» (ابن‌ابی‌زینب، ۱۳۹۷: ۲۰۲)؛ مردم چنانکه طلا در بوته آزمایش می‌شود، امتحان می‌شوند و چنانکه طلا خالص می‌شود، خالص می‌شوند.

اگر انسان نگاه خود را تصحیح کند و از غفلت، فزون‌طلبی و ناسپاسی خود را نجات دهد و بیاموزد که همه چیز وسیله ابتلا و امتحان است، به‌خوبی می‌تواند از این امور در جهت رشد و کمال خویش بهره‌بردارد. در این صورت سخت‌ترین بلاها نیز معنایی دیگر می‌یابد و با رویکرد درست و تدبیر صحیح، دستاویز کرامت و سعادت انسان می‌شود.

از طریق ابتلائات، جناح حق و باطل و در نهایت سعدا و اشقیا از یکدیگر جدا می‌شوند. در این امتحان و اختبار، حجت خدا بر خلق تمام می‌شود و هلاکت، شقاوت، سعادت و حیات هر یک از افراد از روی حجت روشن می‌گردد و راهی برای اعتراض نمی‌ماند. ابتلائات و امتحان‌های الهی، قابلیت‌ها و استعدادهاى افراد را می‌سازند و آن‌ها را به هستی لایق خود رهنمون می‌شوند و در نتیجه، عده‌ای هستی لایقشان این می‌شود که از اشقیا باشند و عده‌ای دیگر به سعادت نایل گشته و از اشقیا ممتاز می‌شوند. ابتلا و آزمایش‌های الهی لازمه رشد و کمال انسانی است و با زندگی انسان عجین شده است و بر همین اساس می‌توان اهدافی را برای آزمایش‌های الهی در نظر گرفت:

اخلاص قلوب: «وَلِيَتْلَى اللَّهُ مَا فِي صُدُورِكُمْ وَلِيَمَحَّصَ مَا فِي قُلُوبِكُمْ» (آل عمران: ۱۵۴). شناخت صابران و مجاهدان: «أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ وَيَعْلَمَ الصَّابِرِينَ» (آل عمران: ۱۴۲).

ظهور حقیقی شخصیت افراد: «وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ حَتَّى نَعْلَمَ الْمُجَاهِدِينَ مِنْكُمْ وَالصَّابِرِينَ» (محمد: ۳).

مشخص شدن عمل احسن: «الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا» (ملک: ۲).
خالص شدن آدمی از ناخالصی: «يُفْتَنُونَ كَمَا يُفْتَنُ الذَّهَبُ نَّمَّ قَالَ يَخْلَصُونَ كَمَا يَخْلَصُ
الذَّهَبُ» (ابن‌ابی‌زینب، ۱۳۹۷: ۲۰۲).

۴- اسباب و ابزار گونه‌های آزمایش‌های الهی

با استفاده از آیات ۱۶۵-۱۴۲ آل‌عمران، ۳۱ محمد و ۲ ملک مشخص گردید که آزمایشات الهی عمومی و منحصر به ابزار خاصی نبوده، بلکه ذکر آن‌ها برای آگاهی و تنبیه مردم است. مضامین آیات و روایات معصومان نشانگر وجود اسباب و ابزارهای فراوان در فرآیند امتحان و ابتلا است که به بعضی از آن‌ها اشاره شده است: «إِنَّمَا أَمْوَالُكُمْ وَأَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ وَاللَّهُ عِنْدَهُ أَجْرٌ عَظِيمٌ» (تغابن: ۱۵)؛ اموال و فرزندان فقط وسیله آزمایش شما هستند و خدا است که پاداش عظیم نزد اوست.

گاهی اسباب امتحان الهی در قالب سختی‌ها، محرومیت‌ها، مصیبت‌ها و اموری همچون ترس، گرسنگی، زیان مالی و جانی و کمبود میوه‌ها (بقره: ۱۵۵) و زمانی، در قالب تجاوز و نافرمانی (اعراف: ۱۶۳)، قبض و بسط روزی (اسراء: ۳۰)، نزدیک و در دسترس بودن شکار، تجاوز از حدود الهی (مائده: ۹۴)، اختلاف در چگونگی معیشت مردم و ارتباط طبقات با یکدیگر (طوسی، بی‌تا، ۹: ۱۹۶) بیان شده است. دنیا دار تراحم و تصادم، حوادث، مصایب و ناملایمات است و انسان دائماً در معرض این بلیات و مورد اختبار و آزمایش است تا آبدیده و مقاوم شود.

بر اساس آموزه‌های قرآنی و روایی، مواردی همچون جهاد و شهادت (نساء: ۷۵) (نوری، ۱۴۰۸ق، ۱۱: ۱۰)، تنگی روزی (فجر: ۱۶)، درد و بیماری (حرّ عاملی، ۱۴۰۹ق، ۳: ۲۶۱)، اصلاح و تقویت ایمان (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ۶۷: ۱۷)، رشد و ترقی انسان‌ها (نوری، ۱۴۰۸ق، ۲: ۴۳۸)، معیار ثواب و عقاب (خویی، ۱۳۲۴ق، ۲۱: ۱۳۹)، کسب تقوا (آل‌عمران: ۱۸۶)، تصفیه قلوب (آل‌عمران: ۱۵۴)، خلقت خدا (هود: ۷) و زیورآلات زمین (کهف: ۷) از موارد امتحان است. در آزمایش و ابتلا، عقل و ایمان انسان بسیار مهم است؛ چون پشتوانه محکمی برای تمیز ایمان از شرک و نفاق و عاملی برای هدایت، سعادت، بهروزی، کامیابی و رستگاری است. به هر ترتیب، مسئله آزمایش برای تمام افرادی که در مسیر حق قرار دارند، جنبه سازندگی دارد؛ زیرا این آزمایش‌ها انسان را آبدیده و نیرومند، نستوه، باتجربه و صبور بار می‌آورد. در این جا است که

متوجه می‌شویم چرا پیامبران الهی از همه سخت‌تر مورد آزمون قرار می‌گرفتند. به خاطر این که بتوانند رهبری، هدایت و ارشاد جامعه انسانی که همراه با مشکلات فراوان است را بر دوش خود بکشند و انسان‌های وارسته‌ای را به ساحل نجات برسانند.

در همین راستا، روایتی در *علل الشرایع* نقل شده است: «إِنَّ أَشَدَّ النَّاسِ بَلَاءً النَّبِيُّونَ ثُمَّ الْوَصِيُّونَ ثُمَّ الْأُمَّتِلُ فَأَلْأَمْتِلُ وَإِنَّمَا يُبْتَلَى الْمُؤْمِنُ عَلَى قَدْرِ أَعْمَالِهِ الْحَسَنَةِ فَمَنْ صَحَّ دِينُهُ وَصَحَّ عَمَلُهُ اشْتَدَّ بَلَاؤُهُ وَذَلِكَ أَنَّ اللَّهَ عَزَّوَجَلَّ لَمْ يَجْعَلِ الدُّنْيَا ثَوَاباً لِلْمُؤْمِنِ وَلَا عُقُوبَةً لِكَاْفِرٍ وَمَنْ سَخَفَ دِينَهُ وَضَعَفَ عَمَلَهُ قَلَّتْ بَلَاؤُهُ» (ابن بابویه، ۱۳۸۵، ۱: ۴۴)؛ امام صادق (ع) فرمود: به راستی سخت‌ترین و شدیدترین مردم از جهت بلا و آزمایش‌هایش، پیامبران الهی هستند. سپس کسانی که دنباله‌رو (حقیقی در کردار و گفتار) ایشان باشند. سپس کسانی که مرحله‌ای از آنها پایین‌تر باشند. مؤمن به مقدار نیکی‌هایش آزمونده می‌شود. هر که دینش درست و کارش نیک باشد، بلایش شدیدتر است؛ چرا که خدای عزوجل دنیا را مایه پاداش مؤمن و وسیله عذاب کافر قرار نداده است؛ اما آن که دینش نادرست و کارش سست باشد، بلایش اندک است.

۵- واکنش انسان در مواجهه با گونه‌های امتحان

۵-۱. ناامیدی و گناه

فردی که دنیا را غایت به شمار می‌آورد و مطلوب فطری او دنیا و آمال نفسانی است، ناملازمات و ابتلائات را به جز شر محض که مخرب دنیای او و براندازنده آسایش و راحتی دنیوی‌اش هستند، نمی‌بیند. وقتی اهل دنیا چیزی از زخارف دنیوی را از دست می‌دهند، به حزن و اندوه بی‌پایان مبتلا می‌شوند و در برابر مصایبی که به آنها وارد می‌شود، تاب و توان ندارند؛ بنابراین دائماً در رنج هستند و راحتی قلب و جسم ندارند (علیزاده و ملکی، ۱۳۹۰). باطن و قلب انسان غیرصابر، مضطرب و دلش، لرزان و متزلزل است و این خود بلیه و مصیبتی فوق مصایب است که سربار انسان می‌شود و راحتی را از او سلب می‌کند.

۵-۲. صبور و خویشتن‌دار

بلا و ابتلا برجسته‌ترین ویژگی زندگی دنیا است که بستر مناسبی برای پیراستگی از رذایل و آراستگی به فضایل را پدید آورده است. از این منظر، زندگی مادی به‌عنوان عرصه‌ای برای تزکیه اخلاقی و تعالی معنوی معنادار شده و تمام رنج‌ها و بلاهای آن، ارزشمند، رشددهنده و

نجات بخش می شود. تمام انسان ها در معرض ابتلائات قرار می گیرند؛ چرا که ابتلا از نظام عالم هستی منفک نمی شود؛ اما فلسفه ابتلای صفوف مختلف انسان ها متفاوت از یکدیگر است. عده ای از افراد، مبتلا می شوند و در این ابتلا، اعمال نادرست ایشان دخیل است و عده دیگری به گونه دیگری مبتلا می شوند و این ابتلا، با اعمال درست و پسندیده ایشان مرتبط است؛ اما مطلب مهم این است که فلسفه یا حکمت این ابتلائات متفاوت است.

۶- انبیا و آزمایش الهی

خداوند در قرآن کریم علاوه بر آن که به عمومیت ابتلا در نوع بشر تصریح کرده، به آزمایش نمودن بعضی از پیامبران الهی و قوم آنها هم اشاره نموده است که به نظر می رسد بیان این مطلب، قوت قلب و تسکین مردم باشد که بدانند آزمایش الهی همگانی است. امیر مؤمنان (ع) راجع به آزمایش پیامبران می فرماید: «وَكَانُوا أَقْوَامًا مُسْتَضْعَفِينَ، قَدْ اخْتَبَرَهُمُ اللَّهُ بِالْمُخْمَصِهِ وَابْتَلَاهُمْ بِالْمَجْهَدِ، وَامْتَحَنَهُمُ بِالْمُخَاوِفِ مَخْضَعُهُمُ بِالْمُكَارِهِ» (مجلسی، ۱۴۰۶ق، ۴: ۱۵۴)؛ انبیا گروه مستضعف بودند، خداوند آن ها را با گرسنگی آزمایش نمود و به مشقت و ناراحتی مبتلا ساخت، با امور ترسناک امتحان کرد و با سختی ها و مشکلات خالص گردانید تا از بوته امتحان بیرون آمدند.

۶-۱. حضرت ابراهیم (ع)

حضرت ابراهیم (ع)، پدر انبیا (ع) است و در بین انبیا، جایگاه و منزلت خاصی دارد. خداوند متعال می فرماید: «وَإِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ» (بقره: ۲۴)؛ به خاطر بیاورید هنگامی که خداوند، ابراهیم (ع) را با وسایل گوناگونی آزمود و از او انسانی اسوه و نمونه ساخت که خداوند او را به مقام امامت نصب نمود (قرائتی، ۱۳۸۸، ۱: ۱۹۶).

۶-۲. امتحان حضرت ایوب (ع)

خداوند انواع مال، ثروت و نعمت دنیا را به او عطا کرده بود. او را به مرگ اولاد، نابود شدن اموالش و بیماری جسمانی مبتلا ساخت (طبرسی، ۱۳۷۵، ۴: ۱۶۸) و آن گاه دعا کرد: «أَنْتَیْ مَسْنِیَ الضُّرِّ وَأَنْتَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِیْنَ» (انبیا: ۸۳)؛ و یاد کن حال ایوب را وقتی که پروردگار خود را خواند که مرا بیماری و رنج سخت رسیده و تو بر بندگانت از همه مهربانان عالم، مهربان تر هستی.

۶-۳. حضرت سلیمان (ع)

«وَلَقَدْ فَتَنَّا سُلَيْمَانَ وَأَلْقَيْنَا عَلَى كُرْسِيِّهِ جَسَداً ثُمَّ أَنَابَ» (ص: ۳۴)؛ ما سلیمان را آزمودیم و بر تخت او جسدی افکندیم، سپس او به درگاه خداوند توبه کرد.

۶-۴. حضرت موسی (ع)

«وَفَتَنَّاكَ فُتُونًا فَلَبِثْتَ سِنِينَ فِي أَهْلِ مَدْيَنَ ثُمَّ جِئْتَ عَلَى قَدَرٍ يَا مُوسَى» (طه: ۴۰)؛ و بارها تو را آزمودیم! پس از آن، سالیانی در میان مردم «مدین» توقف نمودی؛ سپس در زمان مقدر (برای فرمان رسالت) به این جا آمدی، ای موسی!

۷- گونه‌های امتحان و ابتلا فردی

۷-۱. شیطان

خدای سبحان به فرشتگان گفت: «إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِنْ طِينٍ فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ إِلَّا إِبْلِيسَ» (ص: ۷۳-۷۱)؛ من بشری را از گل می‌آفرینم. هنگامی که آن را نظام بخشیدم و از روح خود در آن دمیدم، برای او به سجده افتید! در آن هنگام همه فرشتگان سجده کردند، مگر ابلیس که تکبر نمود. ابلیس به حدی در عبادت خداوند کوشا و ساعی بود که فرشتگان به یکدیگر می‌گفتند خداوند چه قدرتی در وجود این مخلوق ایجاد فرموده که این قدر خدا را ستایش و پرستش می‌کند (بروجردی، ۱۳۶۶، ۳: ۴۶۶).

۷-۲. بلعم باعور

گاهی در میان مردم افرادی پیدا می‌شوند که از نظر علم دین و کمال معنوی به درجه بالایی می‌رسند و پا به مرحله‌ای می‌گذارند که باید يك انسان کامل و عارف فرزانه باشند و به اوج معنویت و عرفان برسند، ولی در اثر دنیاپرستی، خودخواهی و ریاست‌طلبی، آن‌چنان در گمراهی فرو می‌روند که گویا آن همه علم و کمال را نداشتند و به حدی از شقاوت می‌رسند که به تعبیر قرآن، «فَاتَّبَعَهُ الشَّيْطَانُ» (اعراف: ۱۷۵)؛ شیطان تابع آن‌ها می‌شود. طبق بعضی از روایات، آن شخص، بلعم باعور بود که از دانشمندان و مقدّسان بنی‌اسرائیل بود و در زمان موسی (ع) زندگی می‌کرد (امین، ۱۳۶۲، ۵: ۳۲۴).

۳-۷. امتحان قارون

«فَحَسَفْنَا بِهِ وَبِدَارِهِ الْأَرْضَ فَمَا كَانَ لَهُ مِنْ فِئَةٍ يَنْصُرُونَهُ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَمَا كَانَ مِنَ الْمُنْتَصِرِينَ»
(قصص: ۸۱)؛ سپس ما، او و خانه‌اش را در زمین فرو بردیم و گروهی نداشت که او را در برابر عذاب الهی یاری کنند و خود نیز نمی‌توانست خویشان را یاری دهد.

۸- امتحان اقوام و ملل

۸-۱. قوم فرعون

«وَلَقَدْ فَتَنَّا قَبْلَهُمْ قَوْمَ فِرْعَوْنَ وَجَاءَهُمْ رَسُولٌ كَرِيمٌ» (دخان: ۱۷)؛ ما قبل از این‌ها، قوم فرعون را آزمودیم و رسول بزرگواری به سراغ آن‌ها آمد.

۸-۲. اصحاب آیکه

«وَإِنْ كَانَ أَصْحَابُ الْأَيْكَةِ لَظَالِمِينَ» (حجر: ۷۸)؛ اصحاب آیکه، صاحبان سرزمین‌های پردرخت قوم شعیب، مسلماً قوم ستمگری بودند.

۹- راه‌های موفقیت در آزمون الهی

۹-۱. عبرت از گذشتگان

مطالعه و تأمل در زندگی گذشتگان، همواره دربردارنده نکات آموزنده اخلاقی و تربیتی است. آن‌ها که همواره بر شوکت، قدرت و ثروت خویش مغرور بودند و دست به هر ستمی می‌زدند، اکنون در گوشه‌ای از این سرزمین پهناور زیر انبوهی از خاک رها شده‌اند و روحشان در عالم برزخ پاسخ‌گوی رفتار و اعمالشان است. خداوند در قرآن می‌فرماید: «أَوَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ» (روم: ۹)؛ آیا در زمین گردش نکردند تا ببینند عاقبت کسانی که قبل از آنان بودند چگونه بود؟! از آن‌جا که در دنیای آن روز بیشترین قدرت در دست کسانی بود که از نظر کشاورزی پیشرفته‌تر بودند و از نظر ساختن عمارت‌ها، ترقی چشمگیری داشتند، برتری این اقوام را نسبت به مشرکان مکه - که قدرتشان از این نظر بسیار محدود بود- روشن می‌سازد؛ اما آن‌ها با این همه توانایی هنگامی که آیات الهی را انکار و پیامبران را تکذیب کردند، قدرت فرار از چنگال مجازات نداشتند. «چگونه می‌توانید فرار کنید؟!»

و این مجازات‌های دردناک و محصول اعمال و فرآورده دست خود آن‌ها بود. آن‌ها بودند که بر خویشتن ظلم کردند و خداوند هرگز ظلمی بر کسی روا نمی‌دارد.» (مکارم شیرازی و دیگران، ۱۳۷۱، ۱۶: ۳۷۴)

۹-۲. استعانت از ایمان و یقین

واژه ایمان از ریشه «أمن» به معنی تسلیم توأم با اطمینان خاطر (قرشی بنایی، ۱۴۱۲ق، ۱: ۱۲۳) و ضد خوف (فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ۸: ۳۸۸) و تصدیق، ضد تکذیب (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ۱۳: ۲۱) است. در اصطلاح جایگزین شدن اعتقاد در قلب است. خداوند در خصوص ایمان می‌فرماید: «هیچ قومی که ایمان به خدا و روز رستاخیز دارند را نمی‌یابی که با دشمنان خدا و رسولش دوستی کنند، هر چند پدران یا فرزندان یا برادران یا خویشاوندانشان باشند. آنان کسانی هستند که خدا ایمان را بر صفحه دل‌هایشان نوشته، با روحی از ناحیه خودش آن‌ها را تقویت فرموده و آن‌ها را در باغ‌هایی از بهشت وارد می‌کند که نهرها از زیر درختانش جاری است. جاودانه در آن می‌مانند.» «رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ» (مائده: ۱۱۹)؛ خدا از آن‌ها خشنود است و آنان نیز از خدا خشنودند. آن‌ها «حزب الله» هستند. بدانید که حزب الله پیروز و رستگار است.

۹-۳. تقوا و خویشتن‌داری

در پیروزی از آزمایش الهی وجود تقوا در امتحان‌شونده ضروری است. چه آن‌که اگر تقوا و خویشتن‌داری در وجود انسان باشد، خود را در برابر آزمایش الهی حفظ می‌کند و شکست نمی‌خورد. خداوند می‌فرماید: «لَتُبْلَوُنَّ فِي أَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ وَلَتَسْمَعَنَّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَمِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا أَذًى كَثِيراً وَإِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ» (آل عمران: ۱۸۶)؛ قطعاً شما در اموال و جان‌های خویش آزمایش خواهید شد و از کسانی که پیش از شما کتاب آسمانی داده شده‌اند و از کسانی که شرك ورزیده‌اند، آزار بسیاری می‌شنوید و اگر صبوری و پرهیزگاری پیشه کنید، پس قطعاً آن صبر، نشانه عزم استوار شما در کارها است.

۹-۴. مقاومت در برابر مشکلات و حوادث

زندگی انسان فراز و نشیب بسیار دارد و ممکن است وقایع گوناگونی از خوشی‌ها و ناراحتی‌ها و دارایی و فقر در آن اتفاق افتد؛ اما تنها صبر و بردباری است که سبب می‌شود در تمام این مراحل انسان به یاد خدا بود و ایمان خود را از دست نداد. در میدان جنگ، مؤمن با ثبات قدم

و نیروی شجاعت وارد می‌شود و از خطرات جنگ و حتی مرگ و شهید شدن هراس ندارد؛ چنانکه از امیر مؤمنان (ع) روایت شده است که فرمود: «كُنَّا إِذَا أَحْمَرَ الْبَأْسُ وَلَقِيَ الْقَوْمَ الْقَوْمَ اتَّقَيْنَا بِرَسُولِ اللَّهِ فَمَا يَكُونُ أَحَدٌ أَقْرَبَ إِلَيَّ الْعَدُوِّ مِنْهُ» (قمی، ۱۴۱۴ق، ۷: ۵۱۶)؛ چنان بودیم که چون جنگ، سخت و خونریز می‌شد و نبرد صورت مغلوبه پیدا می‌کرد، به پیامبر خدا پناه می‌بردیم و در چنین احوالی، هیچ‌یک از ما به دشمن نزدیک‌تر از او نبود.

نتیجه‌گیری

از مباحث مهم و معارف قرآنی، سنت امتحان و آزمایش است که در آیات متعددی از قرآن مطرح شده و از زوایای مختلف به آن نگریسته شده است. در مقاله حاضر، مفاهیمی همچون امتحان، تمحیص و فتنه که با مفهوم آزمایش مرتبط هستند، مورد تحلیل قرار گرفته است و در تحلیل و فلسفه آن‌ها در تربیت و اعتقاد انسان به بررسی علل، اهداف، اسباب و ابزار آزمایش‌ها که منجر به ترفیع درجه و وسیله‌ای برای تطهیر گناهان و عاملی برای توبه است و به آثار سازنده و تربیتی امتحان اشاره شده است. برای ارزیابی و ارزش‌گذاری عمل و اندیشه موجودی که اراده و اختیار دارد، باید او را آزمود تا ایمان واقعی از ایمان ادعایی مشخص شود؛ زیرا غایت و هدف از آفرینش انسان، برخلاف بسیاری از موجودات دیگر، تنها در سایه گزینش آگاهانه دست‌یافتنی است.

آزمایش و امتحان جهت تکامل و سعادت بشری لازم است که همه افراد بشر را شامل می‌شود و هیچ‌کس از آن مستثنی نیست. قرآن جهت سوق دادن عمومیت امتحان آزمایش انبیا و اقوام و ملل را نیز ذکر نموده است.

غرض تکوینی و تشریحی خداوند از امتحان و آزمایش بندگان، شکوفا نمودن استعداد‌های انسان است. انسان‌ها با به فعلیت رسیدن قوای درونی که آثار مثبت و منفی آن به فرد و اجتماع تسری پیدا می‌کند، مستحق پاداش و کیفر می‌شوند و به مؤمنان کمک می‌کند تا در امتحان‌های الهی با بینش بیشتری عمل کنند و از گرفتار شدن در دام‌های انحرافی به‌خصوص انحراف عقیدتی محفوظ بمانند و با توکل به خدا، تسلیم در برابر خواست او و کسب معرفت و تقوای الهی، در برابر امتحان و ابتلا که رسیدن به کمال و سعادت بشری را در پی دارد، به موفقیت، پیروزی و رستگاری برسند.

فهرست منابع

- * قرآن کریم، مترجم: انصاریان حسین، قم، سازمان تبلیغات اسلامی.
- ۱- آقا محمدی، مرتضی، (۱۳۹۷)، *فلسفه ابتلائات از منظر آیات و روایات و عقل، بی جا، رسول اعظم لاحیاء التراث*.
 - ۲- ابن ابی الحدید، عبدالحمید، (۱۴۰۴ق)، *شرح نهج البلاغة، محقق و مصحح: محمد ابوالفضل ابراهیم، قم، مکتبه آیه الله المرعشی النجفی*.
 - ۳- ابن بابویه، محمد بن علی، (۱۳۸۵)، *علل الشرائع، چاپ دوم، قم، کتاب فروشی داوری*.
 - ۴- ابن منظور، محمد بن مکرم، ۱۴۱۴ق، *لسان العرب، چاپ سوم، محقق و مصحح: جمال الدین میر دامادی، بیروت، دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع دار صادر*.
 - ۵- اشکوری، محمد بن علی، (۱۳۷۳)، *تفسیر شریف لاهیجی، مصحح: جلال الدین محدث، تهران، دفتر نشر داد*.
 - ۶- امین، نصرت بیگم، (۱۳۶۲)، *تفسیر مخزن العرفان در علوم قرآن، بی جا، بی نا*.
 - ۷- بروجردی، محمد ابراهیم، (۱۳۶۶)، *تفسیر جامع، چاپ ششم، تهران، بی نا*.
 - ۸- بستانی، فواد افرام، (۱۳۷۵)، *فرهنگ ابجدی، چاپ دوم، مترجم: رضا مهیار، تهران، انتشارات اسلامی*.
 - ۹- بیگلری، مجتبی، (۱۳۸۰)، *ابتلا از دیدگاه قرآن و سنت، بی جا، رمز وابسته به شرکت منظومه اندیشه خالقی*.
 - ۱۰- پسندیده، عباس، (۱۳۹۱)، *رضایت از زندگی، چاپ دهم، مؤسسه فرهنگی دارالحدیث*.
 - ۱۱- تهرانی، مجتبی، (۱۴۰۰)، *راه های قبولی در امتحان الهی، بی جا، مؤسسه فرهنگی مصابیح الهدی*.
 - ۱۲- _____، (۱۴۰۰)، *ویژگی های امتحان، مؤسسه فرهنگی مصابیح الهدی*.
 - ۱۳- کامرانیان، عباسعلی، (۱۳۹۵)، *نکته های قرآنی در باره امتحانات الهی از انسان ها، بی جا، نور قرآن و اهل بیت (ع)*.
 - ۱۴- ثقفی تهرانی، محمد، (۱۳۹۸ق)، *روان جاوید در تفسیر قرآن مجید، چاپ دوم، تهران، برهان*.
 - ۱۵- جعفری، یعقوب، (۱۳۷۶)، *تفسیر کوثر، قم، مؤسسه انتشارات هجرت*.
 - ۱۶- جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۹۰)، *اسلام و محیط زیست، چاپ ششم، قم، اسراء*.
 - ۱۷- جیلانی، رفیع الدین محمد بن محمد، (۱۴۲۹ق)، *الذریعة إلى حافظ الشریعة (شرح أصول الکافی جیلانی)، محقق و مصحح: محمد حسین درایتی، قم، دار الحدیث*.
 - ۱۸- حرّ عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۰۹ق)، *وسائل الشیعة، محقق و مصحح: مؤسسه آل البیت علیهم السلام، قم، مؤسسه آل البیت علیهم السلام*.
 - ۱۹- حسینی همدانی، محمد، (۱۴۰۴ق)، *انوار درخشان در تفسیر قرآن، محقق: محمد باقر لطفی، تهران، بی نا*.
 - ۲۰- حمیری، عبدالله، (۱۴۱۳ق)، *قرب الاسناد، محقق و مصحح: مؤسسه آل البیت علیهم السلام، قم، مؤسسه آل البیت علیهم السلام*.

- ۲۱- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، (۱۳۷۴)، *مفردات الفاظ قرآن*، چاپ دوم، مترجم: غلامرضا خسروی، تهران، مرتضوی.
- ۲۲- رهنما، اکبر، (۱۳۸۹)، «نقادی رویکرد استنتاجدر فلسفه تعلیم و تربیت»، کتابچه نخستین همایش فلسفه تعلیم و تربیت در ایران.
- ۲۳- زبیدی، مرتضی، (بی تا)، *تاج العروس من جواهر القاموس*، قم، دارالفکر.
- ۲۴- شریفی، صالحه، (۱۳۹۶)، *میدان معنایی «ابتلا» در قرآن*، چاپ سوم، قم، مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی.
- ۲۵- صیفکاری کنتکانی، سهیلا، (۱۳۹۸)، *تبیین ابزار و بسترهای آزمایش الهی از منظر آموزه‌های قرآنی*، بی جا، گنج علم.
- ۲۶- طباطبایی، سیدمحمدحسین، (۱۳۷۴)، *المیزان فی تفسیر القرآن*، چاپ پنجم، مترجم: محمدباقر موسوی، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
- ۲۷- طبرسی، فضل بن حسن، (۱۴۱۲ق)، *تفسیر جوامع الجامع*، مصحح: ابوالقاسم گرجی، قم، مرکز مدیریت حوزه علمیه قم.
- ۲۸- طبرسی، فضل بن حسن، (بی تا)، *تفسیر مجمع البیان*، مترجم: حسین نوری همدانی، مترجم: احمد بهشتی و جمعی از مترجمان، محقق: محمد مفتاح، تهران، فراهانی.
- ۲۹- طوسی، محمد بن حسن، (بی تا)، *التبیان فی تفسیر القرآن*، مصحح: احمد حبیب عاملی، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- ۳۰- طیب، عبدالحسین، (۱۳۶۹)، *اطیب البیان فی تفسیر القرآن*، چاپ دوم، تهران، اسلام.
- ۳۱- علیزاده، بیوک و ملیحه ملکی، (۱۳۹۰)، «نقش ابتلا به شدايد در تقویت روحانی انسان با تأکید بر آرای امام خمینی در شرح چهل حدیث و شرح حدیث جنود عقل و جهل»، پژوهشنامه متین، دوره ۱۳، ش ۵۳، (۱۲۷).
- ۳۲- علی بن موسی، (۱۴۰۶ق)، *صحیفة الإمام الرضا علیه السلام*، محقق و مصحح: محمد مهدی نجف، مشهد، کنگره جهانی امام رضا علیه السلام.
- ۳۳- غفاری، ابوالحسن، (۱۳۸۳)، *سنت امتحان در زندگی انسان*، بی جا، مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما.
- ۳۴- فخر رازی، محمد بن عمر، (۱۴۲۰ق)، *التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)*، چاپ سوم، بیروت، مکتب تحقیق دار احیاء التراث العربی.
- ۳۵- فخر شاملو، ساره، (۱۴۰۰)، *امتحان الهی: ابتلا و آزمون در متون عرفانی و تحلیل آن*، بی جا، دانش آور.
- ۳۶- فراهیدی، خلیل بن أحمد، (۱۴۰۹ق)، *کتاب العین*، چاپ دوم، قم، نشر هجرت.
- ۳۷- قراتی، محسن، (۱۳۸۸)، *تفسیر نور*، تهران، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
- ۳۸- قرشی بنایی، علی اکبر، ۱۳۷۱، *قاموس قرآن*، چاپ ششم، تهران، دار الکتب الإسلامية.
- ۳۹- _____، (۱۳۷۵)، *تفسیر احسن الحدیث*، چاپ دوم، تهران، بنیاد بعثت.

- ۴۰- قرطبی، محمد بن احمد، (۱۳۶۴)، *الجامع لأحكام القرآن*، تهران، ناصر خسرو.
- ۴۱- قمی، عباس، (۱۴۱۴ق)، *سفینة البحار*، قم، اسوه.
- ۴۲- مجلسی، محمد باقر، (۱۴۰۳ق)، *بحار الأنوار*، چاپ دوم، محقق و مصحح: جمعی از محققان، بیروت، دار إحياء التراث العربي.
- ۴۳- مطهری، مرتضی، (۱۳۷۶)، *عدل الهی*، چاپ یازدهم، قم، صدرا.
- ۴۴- مکارم شیرازی، ناصر و دیگران، (۱۳۷۱)، *تفسیر نمونه*، چاپ دهم، تهران، دار الکتب الإسلامية.
- ۴۵- نوری، حسین بن محمد تقی، (۱۴۰۸ق)، *مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل*، محقق و مصحح: مؤسسة آل البيت عليهم السلام، قم، مؤسسة آل البيت عليهم السلام.
- ۴۶- هاشم زاده، سید محمد رضا، (۱۳۸۹)، *فلسفه امتحانات الهی*، اصفهان، نقش نگین.

REFERENCES

* Holy Qur'an, translated by: Ansarian Hossein, Qom, Islamic Development Organization.

- 1- Agha Mohammadi, Mortaza, (2017), The philosophy of trials from the perspective of verses, traditions and reason, [s.l.], Rasul Azam li Ihya al-Turath.
- 2- Ibn Abi al-Hadid, Abd al-Hamid, (1404 AH), Commentary on Nahj al-Balaghah, researcher and corrector: Muhammad Abulfazl Ibrahim, Qom, Ayatollah al-Mar'ashi al-Najafi Library.
- 3- Ibn Babwayh, Muhammad Bin Ali, (1385), Ilal al-Shara'ei, 2nd edition, Qom, Davari Book-store.
- 4- Ibn Manzoor, Muhammad Bin Mukarram, 1414 AH, Lisan al-Arab, 3rd edition, researched and edited by: Jamal Al-Din Mir Damadi, Beirut, published by Dar Al-Fakr li al-Tiba'a wa al-Nashr wa al-Tawzi', Dar al-Sadir.
- 5- Eshkevari, Muhammad bin Ali, (1373), Tafsir Sharif Lahiji, proofreader: Jalaluddin Mohades, Tehran, Dad publishing house.
- 6- Amin, Nosrat Beigum, (1362), Tafsir Makhzan al-Irfan dar Uloum Qur'an, [s.l.], [s.n.].
- 7- Boroujerdi, Muhammad Ibrahim, (1366), Tafsir Jami', 6th edition, Tehran, s.n..
- 8- Boštani, Fouad Afram, (1375), Farhang Abjadi, 2nd edition, translator: Reza Mahyar, Tehran, Islamic Publications.
- 9- Bigleri, Mojtaba, (2010), Ibtala from the perspective of the Qur'an and Sunnah, [s.l.], code affiliated with Manzomeh Andishe Khaleghi company.
- 10- Pasandideh, Abbas, (1391), Satisfaction with Life, 10th edition, Dar al-Hadith Cultural Institute.
- 11- Tehrani, Mojtaba, (1400), Ways to Pass the Divine Exam, s.l., Masabih al-Huda Cultural Institute.
- 12- 1400) —————), Characteristics of the Exam, Masabih al-Huda Cultural Institute.
- 13- Kamranian, Abbas Ali, (2015), Qur'anic points about divine tests of humans, [s.l.], Noor Qur'an wa Ahl al-Bayt (AS).
- 14- Thaghafi Tehrani, Mohammad, (1398 AH), Ravan Javid dar Tafsir Qur'an Majid, 2nd edition, Tehran, Burhan.
- 15- Jafari, Yaqoob, (1376), Tafsir Kawsar, Qom, Hijrat Publications Institute.
- 16- Javadi Amoli, Abdullah, (1390), Islam and Environment, 6th edition, Qom, Isra.
- 17- Jilani, Rafi-al-Din Muhammad bin Muhammad, (1429 AH), Al-Dhari'ah ila Hafiz al-Shariah (Jilani's Explanation of Usoul al-Kafi), researcher and editor: Muhammad Hossein Derayati, Qom, Dar al-Hadith.
- 18- Hurr Amili, Muhammad bin Hasan, (1409 AH), Wasa'il al-Shi'a, researched and corrected by: Aal al-Bayt Foundation, Qom, Aal al-Bayt Foundation.
- 19- Hosseini Hamedani, Muhammad, (1404 AH), Anvar Derakhshan dar Tafsir Qur'an, researched by: Mohammad Baqer Lotfi, Tehran, [s.n.].
- 20- Himyari, Abdullah, (1413 A.H.), Qurb al-Isnad, researcher and proofreader: Aal al-Bayt Institute, Qom, Aal al-Bayt Institute.
- 21- Raghīb Isfahani, Hussein bin Muhammad, (1374), Mufradat Alfaz al-Quran, 2nd edition, translator: Gholamreza Khosravi, Tehran, Mortazavi.

- 22- Rahnama, Akbar, (1389), "Naqqadi Rouykard Estentaj dar Falsafeh Talim va Tarbiyat", booklet of the first conference of the philosophy of education and training in Iran.
- 23- Zubaidi, Murtaza, [n.d.], Taj al-Arous min Jawaher al-Qamous, Qom, Dar al-Fikr.
- 24- Sharifi, Saleha, (2016), the semantic field of "Ibtala" in the Qur'an, 3rd edition, Qom, Al-Mustafa International Translation and Publishing Center.
- 25- Seifkari Kantkani, Soheila, (2018), Tabyin Abzar va Bastarhaye Azemayesh Elahi... (Explanation of the tools and platforms of divine testing from the perspective of Quranic teachings), [s.l.], Ganj Elm.
- 26- Tabatabaei, Seyyed Muhammad Hussein, (1374), Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an, 5th edition, translator: Mohammad Bagher Mousavi, Qom, Islamic Publications Office.
- 27- Tabarsi, Fazl bin Hasan, (1412 AH), Tafsir Jawami' al-Jami', edited by: Abul Qasim Gurji, Qom, Qom Seminary Management Center.
- 28- Tabarsi, Fazl bin Hasan, [n.d.], Tafsir Majma' al-Bayan, translator: Hussein Nouri Hamedani, Ahmad Beheshti and a group of translators, researcher: Mohammad Mofatteh, Tehran, Farahani.
- 29- Tousi, Muhammad bin Hassan, [n.d.], al-Tibyan fi Tafsir al-Qur'an, corrected by: Ahmad Habib Amili, Beirut, Dar Ihiya al-Turath al-Arabi.
- 30- Tayyib, Abdul Hussein, (1369), Atyab al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an, 2nd edition, Tehran, Islam.
- 31- Alizadeh, Buyuk and Maliha Maleki, (1390), "Naqsh Ibtala be shadaid dar taqviyat rouhani insan with an emphasis on Imam Khomeini's opinions in the description of the forty hadiths and the description of the soldiers of wisdom and ignorance", Matin Research Journal, Vol. 13, No. 53, (127).
- 32- Ali Ibn Musa, (1406 AH), Sahifa Al-Imam al-Ridha (A.S), researcher and proofreader: Muhammad Mahdi Najafi, Mashhad, Imam Ridha Global Congress.
- 33- Ghaffari, Abolhasan, (1383), The tradition of examination in human life, [s.l.], Islamic Research Center of IRIB.
- 34- Fakhr Razi, Muhammad bin Omar, (1420 AH), al-Tafsir al-Kabir (Mufatih al-Ghaib), 3rd edition, Beirut, the research department of Dar Ihiya al-Turath al-Arabi.
- 35- Fakhr Shamlou, Sara, (1400), Imtihan Ilahi: Ibtala va Azmoon dar Mutun Irfani va Tahlil an (Divine Test and Trial in Mystical Texts and its Analysis), [s.l.], Danesh Avar.
- 36- Farahidi, Khalil bin Ahmed, (1409 AH), Kitab al-Ain, 2nd edition, Qom, Hijrat publishing house.
- 37- Qiraati, Mohsen, (2008), Tafsir Noor, Tehran, Cultural Center of Lessons from the Qur'an.
- 38- Qorashi Bonabi, Ali Akbar, (1371), Quran Dictionary, 6th edition, Tehran, Islamic Books.
- 39- 1375) _____), Tafsir Ahsan al-Hadith, Tehran, Be'sat foundation.
- 40- Qurtubi, Muhammad bin Ahmad, (1364), Al-Jamei' li Ahkam al-Qur'an, Tehran, Naser Khosrow.
- 41- Qommi, Abbas, (1414 AH), Safina Al-Bihar, Qom, Oswah.
- 42- Majlisi, Muhammad Baqir, (1403 AH), Bihar al-Anwar, 2nd edition, verified and revised: a group of researchers, Beirut, Dar Ihiya al-Turath al-Arabi.

- 43- Motahari, Mortaza, (1376), Adl Elahi, 11th edition, Qom, Sadra.
- 44- Makarem Shirazi, Naser et al., (1371), Tafsir Nomooneh, 10th edition, Tehran, Dar al-Kutub al-Islamiyah.
- 45- Nuri, Hussein bin Muhammad Taqi, (1408 AH), Mustardak al-Wasa'il wa Mustanbat al-Masa'il, researcher and proofreader: Aal al-Bayt Foundation, Qom, Aal al-Bayt Foundation.
- 46- Hashem Zadeh, Seyyed Mohammad Reza, (2008), Falsafeye Emtehanat Elahi (Philosophy of Divine Examinations), Isfahan, Naqsh Negin.